

МОНАСТИРИ XII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТОЛІТТЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ СЕРЕДЬНОГО ДНІСТРА

Ігор ВОЗНИЙ

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
вул. Кафедральна, 2, 58000, м. Чернівці, Україна,
e-mail: voznij_igor@rambler.ru

Розглянуто проблеми формування й еволюції християнських монастирів у містах правобережжя Середнього Дністра, оскільки чорне духовенство становило в них досить значний прошарок. Монастирі на означеній території, як і на теренах Південно-Західної Русі, з'явилися в середині XII ст. Показане їх значення як частини міста в поширенні християнської ідеології. Розглянуто також печерні монастирі Дністровського каньйону, що почали тут функціонувати уже з XI ст., на що вказує чимало дослідників. Першими “обителями” монахів слугували скельні навіси, гроти, печери, широко представлені в українському Прикарпатті. Для облаштування монастирів, як правило, використовували групи печер, а окремо розташовані підземні порожнини могли обживати ченці-пустельники, пов'язані з візантійськими традиціями. У структуру монастиря могли входити селища. Ймовірно, у XII – першій половині XIII ст. вони володіли такою кількістю землі з прикріпленими до неї селянами, що не лише задовольняли свої потреб, а й збагачувались.

Православні монастирі XII – першої половини XIII ст. розміщувалися або на території давньоруських міст, або неподалік, у приміській зоні. Тому ці культові об'єкти треба прийняти за суттєву ознаку того, що той чи той населений пункт у вказаний період був справжнім містом. У давньоруських містах чорне духовенство, крім своєї основної місіонерської діяльності, вело активне суспільне життя.

Ключові слова: монастир, чорне духовенство, скит, еремітські монастирі, кеновіатські монастирі, печерні монастирі, Зенківці на Пруті, Василів, Кучелмин.

Разом із розвитком ремесла і торгівлі найважливішу роль у формуванні структури давньоруських міст відігравала багата сільська округа, коли місто ставало природним зосередженням соціально-економічного потенціалу відповідного сільськогосподарського регіону. Не остання роль у цьому процесі належала церкві та монастирям.

Важливе значення у житті давньоруського суспільства відігравало чорне духовенство, яке в містах становило чисельний прошарок. Тогочасне чернече життя мало різні форми: пустельницьке (еремітське), спільне (кеновіатське), комбіноване (співіснування монастиря з кількома скитами) [Мицько, 1993, с. 70–72]. Однак його роль у політичних, економічних і культурних відносинах на сьогодні мало досліджена [Берест, 2000, с. 255–257]. Джерела з історичного минулого чорного духовенства різноманітні. Передовсім, це – писемні повідомлення: “*Ту молитву творяше бе бо ту лесь великъ, скопа печерку малу двосаженну и приходя с Берестового отпеваше часы и моляшеса ту Богу втаєне*” [Патерик, 1911, с. 281; Лаврентьевская летопись, 1977, стб. 156]. Але для досліджуваного регіону вони майже відсутні. Тому вагоме значення у цьому мають археологічні матеріали.

Аналіз джерельної бази дає підстави стверджувати, що перші ченці на теренах Русі з'явилися ще задовго до прийняття християнства Володимиром Великим [Берест, 2000, с. 255]. На території Подністров'я, як вважають дослідники, першими його вогнищами були монастирі у скелях, пов'язані з апостольським періодом [Plameničkaia, 1997, с. 36–41].

Із запровадженням християнства на Русі православні монастирі споруджують спочатку лише в містах, які відігравали провідну роль у їхньому культурному та релігійному житті.

Перші свідчення про їх існування відносяться до Києва – першопрестольного міста, де вже в першій половині XI ст.: *“Чернорисци поча множитися и монастыреве почаху бити”* [Ипатьевская летопись, 2001, стб. 139]. Монастирі з’являються як за рахунок князівської влади, багатих вкладників, так і завдяки чернечим сподвижникам [Бълхова, 2002, с. 25–56]. Тут кількісно переважали кеновіальні зі значною кількістю монахів, доступними для світських людей храмами, мощами святих, чудотворними іконами [Мицько, 1993, с. 71].

З поширенням християнства вглиб і ширину виникають монастирі й в інших регіонах давньоруської держави. Цей процес простежується з початку XII ст., а в Південно-Західній Русі – зі середини XII ст. [Бълхова, 2002, с. 31]

Свого часу церковний історик Є. Голубинський вказував, що давньоруські монастирі розміщувалися на території міст і лише з кінця XIV ст. починається їхнє спорудження у більш віддалених районах [Голубинский, 1901, с. 746–763]. При цьому вони мали можливість колонізувати новоотримані землі і стати більш незалежними. За рахунок цих земель монастирі поступово перетворювалися у великих феодалних магнатів із значними земельними володіннями і підвладними людськими ресурсами. За підрахунками того ж Є. Голубинського, в Києві IX – XIII ст. нараховувалося не менше 8 монастирів, Новгороді – 17, Смоленську – 8, Володимирі Суздальському і Галичі – по 5 тощо [Голубинский, 1901, с. 746–760; Щапов, 1988, с. 173–178]. За іншими підрахунками, в районі Галича існувало 7 монастирів [Мацюк, 1993, с. 73–74]. Більш точні дані подає М. Бълхова. За її підрахунками і згадками в писемних джерелах, у Києві було 16 монастирів, Новгороді – 26, Володимирі – 14, Пскові, Полоцьку – 4, Чернігові, Галичі – 3, Смоленську – 5 [Бълхова, 2002, с. 50–55].

Монастирі XI – першої половини XIII ст., розміщені на певній відстані від міського ядра, на думку Б. Тимощука, треба віднести до суттєвих об’єктів забудови приміської зони [Тимощук, 1995, с. 120]. Вони дають змогу певною мірою, як вважає дослідник, визначити територію, належну місту. Використання цієї ознаки важливе, оскільки залишки монастирів, які існували протягом кількох століть, виявити не так уже й важко. Тим більше, що в народній пам’яті збереглися назви урочищ, пов’язаних із культовими місцями, як-от “монастирище”, “монастир”, “монастирок”, “церковице” тощо. Припущення Б. Тимощука підтверджує, наприклад, дослідження в Києві, де, як стверджує І. Мовчан, *“на території Верхнього міста знаходилося кілька монастирів, але найбільші серед них розміщувалися за межею міста”* [Мовчан, 1988, с. 280–285].

Попри свою основну функцію монастирі були ще місцем постою для “іноків-страдників”, князівського двору, купців, що безпосередньо впливало на географію їх поширення. Багато виникало на “соляних” і стратегічних дорогах, розташовуючись один від одного на відстані денного переходу валки [Мицько, 1993, с. 72].

Так, у Ленківцях на Пруті (давні Чернівці), які стояли на перехресті торгових шляхів, мабуть, теж існував монастир. На північний схід від Ленківецького посаду розміщувалася церква (відома за залишками полив’яних керамічних плиток від підлоги), біля якої було кладовище [Возний, 2009, с. 359]. У всіх похованнях знайдено “кам’яні подушки”, які науковці пов’язують із захороненнями ченців [Моця, 1990, с. 71; Томенчук, 2016, с. 467]. Отже, на периферії давньоруського міста міг розташовуватися невеликий монастир.

Одним із напрямів поширення чернецтва було також освоєння печерних комплексів: *“И поча жити ту моля Бога юдыи хлебъ сухъ и тоже чересь день и воды в меру вкушая копая пещеру и не да себе оупокоя день и ночь в трудехъ пребывая въ бденьи и в молитвахъ”* [Лаврентьевская летопись, 1997, стб. 157]. Питання появи і функціонування печерних монастирів у регіоні досить складне й недостатньо досліджене. Важлива також проблема часу їхнього виникнення в досліджуваному регіоні. Щодо цього існують різні думки і припущення. Так, П. Батюшков відносив появу цих культових осередків до XI ст. [Батюшков, 1891, с. 55].

Окремі дослідження печер Сирето-Дністровського межиріччя проводили у другій половині XIX ст. Відомий історик Я. Головацький відносив більшість із них до пам’яток передісторичної епохи або давньослов’янського язичества [Головацький, 1871, с. 219–242]. В

історико-етнографічному описі Бессарабії початку XX ст. згадані печерні храми в Непоротовому та Комарові [Бессарабия, 1903, с. 83].

І. Винокуров та П. Горішній, які досліджували Бакотський монастир, дещо розширюють цю хронологію і вважають, що такі чернечі обителі побутували з X до XIII ст. у зв'язку з активізацією боротьби християнства з язичництвом. Хоча, на їхню думку, Бакотський печерний комплекс почав функціонувати з кінця XI–XII ст. [Винокур, Горішній, 1994, с. 206]. О. Пламеницька та Є. Пламеницька взагалі твердять про можливість виникнення перших християнських печер на зазначеній території у III–IV ст. [Plamenițkaia, 1997, с. 36–41]. Т. Бобровський розробив типологію датування християнських монастирів за архітектурно-планувальними особливостями і на основі цього простежив процес утворення печерних [Боровський, 1993, с. 122–130]. Згідно з його типологією, чернечі обителі в Подністров'ї з'явилися у другій половині XI–XII ст. і пов'язані з місіонерською діяльністю ченців-анахоретів, які зобов'язувалися, проживати одноосібно, далеко від монастирів у пустинних і віддалених місцях. Вони становили найбільший прошарок подорожніх ченців [Бълхова, 2002, с. 33].

Найбільше уваги присвятив цій проблемі співробітник Буковинського центру археологічних досліджень Б. Рідуш, який проводив обстеження печерних комплексів на правобережжі середньої течії Дністра й у публікаціях досить детально розглядає особливості спорудження печерних монастирів, робить спробу хронологічно атрибутувати їх та реконструювати давній вигляд [Рідуш, 1996, с. 3–10; 1997, с. 29–31; 1997а, с. 108–111; 2000, с. 184–193; 2000а, с. 108–127; 2000б, с. 22–23; 2000в, с. 46–51]. Дослідник вважає, що за основу періодизації християнських печерних комплексів треба прийняти типологію, яку запропонував Т. Боровський [Рідуш, 2001, с. 380–387].

Першими “обителями” монахів слугували скельні навіси, гроти, печери, широко представлені в українському Прикарпатті. Необхідно сказати, що в Подністров'ї завдяки геолого-морфологічним особливостям досить широко використовували природні печери для влаштування в них скитів, монастирів, характерних для східної гілки християнства [Рідуш, 1997а, с. 108]. Як зазначає Б. Рідуш, у басейні Дністра нараховується понад 80 християнських чернечих пам'яток і більшість із них розташовані в Середньому Подністров'ї [Рідуш, 2000в, с. 46–51].

Археологічно вивчені лише поодинокі пам'ятки. У цьому існують певні труднощі, оскільки культурний шар у печерах або відсутній, позаяк у приміщеннях його часто вичищали, або малопотужний і характеризує лише останній період існування монастиря [Рідуш, 2000в, с. 47]. Свого часу Т. Бобровський стверджував, що незначні дослідження підземних комплексів, проведені наприкінці XIX ст. й у радянський час, були розвідковими, тому їхні результати недостатні для хронологічної прив'язки цих комплексів [Бобровский, 1990, с. 70–73].

Для облаштування монастирів, як правило, використовували групи печер, а окремо розташовані підземні порожнини могли обживати ченці-пустельники. Одна з таких досліджена поблизу с. Комарів, у гроті Турецька Хата. На думку дослідників, цей комплекс міг функціонувати одночасно з розташованим навпроти Бакотським монастирем XI–XIV ст. [Рідуш, 2000, с. 189]. За притулок для християнських місіонерів до часу введення християнства на Русі міг правити грот на Чубатій скелі поблизу того ж Комарова [Рідуш, 2000, с. 191]. У с. Кормань печерна церква могла входити до комплексу наскальних укріплень [Рідуш, 1996, с. 3–10; 2000, с. 184–193; 2000б, с. 22–23]. Можливо, у досліджуваний період функціонували й печерні каплиці біля с. Бабин і Хрещатик [Рідуш, 1996, с. 9; Коржик, 1995, с. 50–52].

Як зазначає Б. Рідуш, характерними ознаками християнського культового призначення печер можна вважати: планування та орієнтацію за сторонами світу; наявність специфічних архітектурних елементів – вівтарної ніші або виступу-престолу (апсиди) у східній частині приміщення, об'ємної ніші або полиці збоку від вівтаря (жертovníка), ніш для ікон; наявність скельних гробниць; графіті на стінах із зображеннями хрестів і написами релігійного змісту, специфічні речові знахідки [Рідуш, 2000г, с. 13–14].

Рис. 1. Залишки перченого монастиря в літописному Василеві

Fig. 1. Ruins of cave cloister in annalistic Vasylyv

Інколи до ченця-пустельника приєднувалися інші й обживали вільні природні печери або вирубували штучні. Так виникав великий монастирський комплекс [Головацький, 1885, с. 5].

В урочищі Монастир у літописному Василеві розміщувався печерний монастир (рис. 1). На його печерний вимір вперше вказав Б. Тимошук [Тимошук, 1992, с. 12]. Тут основні приміщення для ченців і церква були вирубані у скелі. Під час обстеження території знайдено фрагменти кераміки XII–XVII ст. Як зазначав дослідник монастиря Б. Рідуш, наявність якісної питної води, захованість урочища, наявність скельних відслонень і природних карстових порожнин сприяли влаштуванню скельного печерного скиту, швидше за все, незначних розмірів [Рідуш, 1997а, с. 109–110]. Заснування цього монастиря дослідник пов'язує з місіонерською діяльністю ченців в XI–XII ст. і вказує, що зазвичай вони сусідили з великими населеними пунктами [Рідуш, 2000в, с. 48].

Поряд із монастирем, на високому плато, виявлено залишки селищ XI – першої половини XIII ст. Очевидно, тут стояли села, що входили до структури монастиря. Незначні розміри сіл визначалися незначними розмірами монастирських земель. Ймовірно, у той час монастирі володіли такою кількістю землі з прикріпленими до неї селянами, яка була необхідною не лише для задоволення їхніх потреб, а й для збагачення.

Завдяки земельним володінням християнська Церква менше залежала від князівської влади, ніж тоді, коли користувалася князівською десятиною [Тимошук, 1995, с. 231]. Утім роль цих поселень у житті монастирів остаточно може бути встановлена лише після детальних археологічних досліджень. Однак відомо, що Церква була великим землевласником. Так, села Києво-Печерської лаври згадані вже в ранній період її існування. Близько 1087 р. князь Ярополк передав у власність цього монастиря *“дестину дая от всихъ скотъ святеи Богородици и от жита на вся лета”* [Ипатьевская летопись, 2001, стб. 198]. У 1158 р. він пожалував Печерському монастирю *“всю жизнь свою Небльскую волость, и Деревьскую, и Лучьскую и около Киева”*. Аналогічні дари відписала і дочка Ярополка: *“А по своемъ животе вда княгини 5 сель и съ челядью и все да и до повоя”* [Ипатьевская летопись, 2001, стб. 492, 493]. Печерський монастир одержав від Андрія Боголюбського міста Василів на Стугні й Мичеськ на р. Микі [Давня історія України, 2000, с. 391]. Взагалі ктитори були зобов'язані забезпечувати свої обителі засобами для існування. Крім сіл і земель, монастирі отримували й інші володіння у власність. Сюди могли входити *“лесъ, и борти, и ловища”*. Рязанський князь Олег Іванович віддав у володіння Ольгового монастиря Арестовське село *“и с винами, и с пашьями, и с бортными землями, и с боры, и с перевесьщи”* [Грамоти, 1974, с. 32].

Подібні пожалування відомі на теренах Сирето-Дністровського межиріччя наприкінці XV ст. Так, наприклад, грамотою 1488 р. воевода Стефан надав монастирю в Путні с. Козминул у Чорнівській волості, млини від Серецького торгу, мале мито в Сучаві тощо [Documente Romaniae Historica, 1980, с. 62–63].

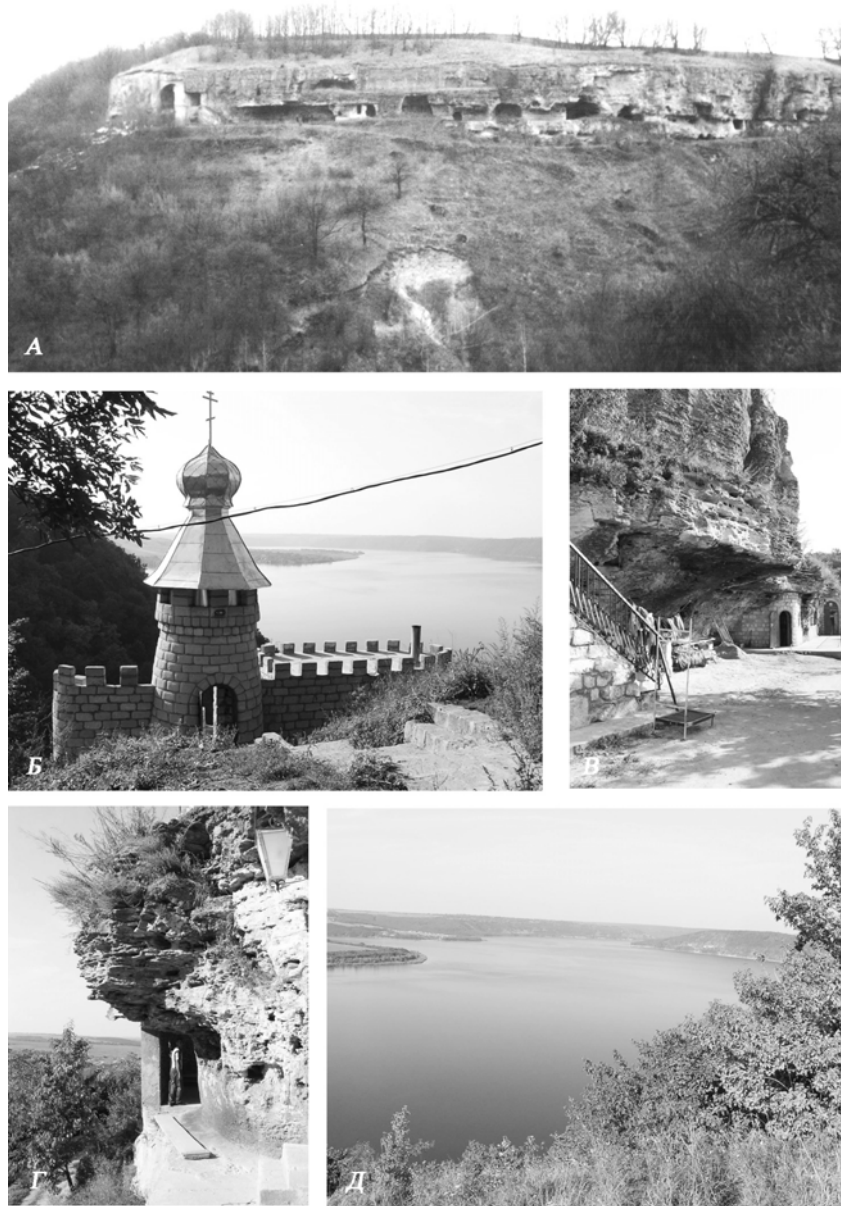

Рис. 2. Печерний монастир у Галиці. А – вид на Дністер до реконструкції; Б–Г – вид монастиря після реконструкції; Д – вид із монастиря на р. Дністер

Fig.2. Cave cloister in Halysia. А – view on Dnister river before reconstruction; Б–Г – view on cloister after reconstruction; Д – view from cloister on Dnister river

Аналогічний культовий центр був у Кучелміні. Про розташування тут монастиря відомо віддавна. Згадки про нього містяться у праці О. Афанасьєва-Чужбинського, який вважав його залишками розкольникського монастиря [Афанасьєв-Чужбинский, 1863, с. 156]. Іншої думки дотримувався Б. Тимошук, який вважав, що монастир започатковано у XII – першій половині

XIII ст. [Тимошук, 1955, с. 111; 1982, с. 84]. Припущення Б. Тимошука підтвердили археологічні пошуки Б. Рідуша та розвідки 1999 р. [Рідуш, 1997а, с. 108–109; Пивоваров, Чеховський, 2000, с. 36].

Тут, у скелях Дністра, на висоті 80–100 м над рівнем річки розташований печерний монастирський комплекс, який складався з понад 20 штучних порожнин різних розмірів і призначення (рис. 2) [Рідуш, 1996, с. 6]. До його складу входили дзвіниці, комори, господарські приміщення та келії ченців площею 4–10,5 м². У приміщеннях частина горизонтально-похилих каналів закопчена, що свідчить про використання їх як димарів [Рідуш, 2000а, с. 114]. Тут же розміщувався підземний храм загальною площею 32 м². Стіни його були оштукатурені і, мабуть, покриті розписом. Портал храму викладено з кам'яних блоків. Церква орієнтована апсидою на південний схід. Внутрішнє облаштування церкви не збереглося, але є описи архітектурних деталей. Серед них О. Афанасьєв-Чужбинський згадує натуральні стовпи, які підтримували склепіння, а у стіні – кілька ніш із вирізаними на стінах хрестами [Афанасьєв-Чужбинський, 1863, с. 197–198]. Аналогічні стовпи й ніші досліджені в Бакотському печерному монастирі [Винокур, Горішній, 1994, с. 200–201; Винокур, 1993, с. 39–41]. Посередині церкви, за словами Д. Праницького, стояла видовбана кам'яна арка, а по боках вівтарної частини – два малих аркоподібних отвори [Праницький, 1903, с. 506–508]. На думку Т. Бобровського, це був тринавний печерний храм [Рідуш, 2000а, с. 116].

За 50 м від основного комплексу розташовувалася печера пустельника. Це – вирубане у скелі приміщення площею близько 19 м². По боках входу збереглися вирубані пази для закріплення дерев'яного одвірка. Біля входу прорубано отвір, очевидно, димар [Рідуш, 2000а, с. 116]. Подібні отвори досліджено в печерному скиті поблизу с. Остроків на Хмельниччині [Рідуш, Захар'єв, 1997, с. 120–126].

У південно-західній частині приміщення у підлозі видовбана скельна гробниця прямокутної форми. Аналогічні заглибини досліджено в Бакотському монастирі [Винокур, Горішній, 1994, с. 200]. У протилежній північно-східній частині келії видовбана ніша, яка, на думку дослідника, слугувала вівтарем для ченця [Рідуш, 2000а, с. 116].

Над монастирським комплексом, на місці, є городище. Його майданчик діаметром 50 м відгороджений від поля двома дугоподібними валами; перший, що безпосередньо обмежує подвір'я, має висоту 1,5 м при ширині 14 м. Спорудження його пов'язують із ранньозалізним віком. З його зовнішнього боку проходив рів шириною близько 10 м і глибиною 2,5 м [Тимошук, 1955, с. 111; 1982, с. 84]. На майданчику знайдено матеріали, які датуються XI – першою половиною XIII ст. Можливо, цей вал обороняв скельний монастир. Тут могли розташовуватися невеликі монастирські дерев'яні будівлі, які за небезпеки були захищені цими укріпленнями лініями. На віддалі 100 м від першого укріплення у XII ст. спорудили другий вал висотою 1 м, шириною 10 м. Посередині дуги валу простежується в'їзд шириною до 8 м. Із внутрішнього боку валу наявні сліди житлово-господарських зрубів, але характер їхньої забудови не в'яснений [Тимошук, 1982, с. 84]. Сьогодні вони активно руйнуються внаслідок польових робіт [Пивоваров, Чеховський, 2000, с. 29].

Валом і ровом були укріплені також монастирі в Галичі, Звенигороді на Білці, Йосиповичах [Берест, 2000, с. 256; Томенчук, 2016, с. 354]. Подібні монастирські комплекси в Подністров'ї досліджені у Студениці, Буші, Розгірчі, Субочі, Нагор'ях, Лядаві, Соکیلці тощо [Рідуш, Нечитайло, 1999, с. 188–193; Рідуш, Захар'єв, 1997, с. 120–126; Винокур, 1994, с. 123–135; Карпович, 1930, с. 562–563; Бобровський, 1993, с. 70–73].

Отже, археологічні матеріали з території правобережжя Середнього Дністра дають можливість констатувати існування тут у період XII – першої половини XIII ст. християнських культових пам'яток. У цей час виділяються монастирські комплекси, зокрема і печерні, пов'язані з візантійськими традиціями. Православні монастирі XII – першої половини XIII ст. розміщувалися або на території давньоруських міст, або неподалік, у приміській зоні. Тому ці культові об'єкти треба прийняти за важливу ознаку того, що той чи той населений пункт у зазначений час був справжнім містом. У давньоруських містах чорне духовенство, крім своєї основної місіонерської діяльності, вело активне суспільне життя.

ЛІТЕРАТУРА

- Афанасьев-Чужбинский А.* (1863). Поездка в Южную Россию. – Ч. II. Очерки Днестра. – СПб. – 438 с.
- Батюшков П.* (1891). Подолия. Историческое описание. – СПб. – 236 с.
- Берест Р.* (2000). До питання про місце чорного духовенства у суспільному житті давньоруської держави // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці. – С. 255–257.
- Бессарабия.* Географический, исторический сборник / Под ред. П. А. Крушевана. (1903). – М. – 520 с.
- Бобровский Т. А.* (1990). К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Тезисы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” (15 мая 1990 г.). – Чернигов. – С. 70–73.
- Бобровский Т. А.* (1993). К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // РА. – № 4. – С. 122–130.
- Бълхова М. И.* (2002). Монастыри на Руси XI – середины XIV века // Монашество в России XI–XX века: исторические очерки. – М. – С. 25–56.
- Винокур І.* (1993). Бакота в історії Галицько-Волинського князівства // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів. – С. 39–41.
- Винокур І. С.* (1994). Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. – № 3. – С. 123–135.
- Винокур І., Горішний П.* (1994). Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам’янець-Подільський. – 362 с.
- Возний І. П.* (2009). Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Ч. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. – Чернівці. – 568 с.
- Гловацкий Я.* (1871). Об исследовании памятников русской старины, сохраняющихся в Галичине и Буковине // Тр. I археологического съезда 1869 года. – М. – Т. 1. – С. 219–242.
- Головацкий Я.* (1885). Монастыри юго-западной России вообще и Креховский монастырь. – СПб. – 15 с.
- Голубинский Е.* (1901). История Русской церкви. – М. – Т. 1. – 968 с.
- Грамоти XIV ст.* / Упор. М. М. Пещак. (1974). – К. – № 15. – 255 с.
- Давня історія України: в 3-х т.* (2000). – К. – Т. 3. – 696 с.
- Карпович В.* (1930). Скальний монастир у Розгірчі // Записки чина св. Василя Великого. – Львів. – Т. 3. – С. 562–573.
- Коржик В.* (1995). Підземні порожнини Буковини – свідки історико-географічного процесу // Збірник тез, повід. та доп. конф. “Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України”. – Львів. – С. 50–52.
- Мацюк О.* (1993). Замки і фортеці Галицької землі // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів. – С. 73–74.
- Мицько І.* (1993). Монастирі Підгір’я XIII–XIV ст. // Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів. – С. 70–72.
- Мовчан І. І.* (1988). Киев и его округа // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18–25 сентября 1985 г. – К. – Т. 2. – С. 280–285.
- Моця О. П.* (1990). Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К. – 156 с.
- Патерик Киево-Печерского монастыря* (1911). – СПб. – 281 с.
- Пивоваров С., Чеховський І.* (2000). На Дністрі на “оукраине Галичской”. – Чернівці. – 143 с.
- Праницкий Д.* (1903). Старинный церковный памятник // Кишиневские Епархиальные ведомости. – № 19. – 1 октября. – С. 506–508.
- ПСРЛ* (1997). – М. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – 496 с.
- ПСРЛ* (2001). – М. – Т. 2. Ипатьевская летопись – 648 с.

- Рідуш Б.* (1996). Культурні печери Буковинського Подністров'я // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці. – Вип. 1. – С. 3–10.
- Рідуш Б.* (1997). Печери в урочищі монастир біля Василева // Матеріали II історико-краєзнавчої конференції “Буковина – мій рідний край”. – Чернівці. – С. 29–31.
- Рідуш Б.* (1997а). Печерні монастирі Буковини // ПССІАЕ. – Вип. 3. – С. 108–111.
- Рідуш Т., Захар'єв В.* (1997). Спелеоархеологічні та спелеістичні дослідження у Сокилецькому мікрорегіоні (Хмельницька область) // ПССІАЕ. – Вип. 4. – С. 120–126.
- Рідуш Б., Нечитайло П.* (1999). Субоцький печерний монастир // ПССІАЕ. – Т. 2. – С. 188–193.
- Рідуш Б.* (2000). До питання про культурні печери слов'ян у Середньому Подністров'ї // Археологічні студії. – Київ–Чернівці. – Вип. 1. – С. 184–193.
- Рідуш Б.* (2000а). Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження // ПССІАЕ. – Т. 1. – С. 108–127.
- Рідуш Б.* (2000б). Печерний храм у с. Кормань // Матеріали III історико-краєзн. конф. молодих дослідників, студентів та науковців “Буковина – мій рідний край”. Чернівці, 17 травня 1998 р. – Чернівці. – С. 22–23.
- Рідуш Б.* (2000в). Печерні монастирі Подністров'я: проблеми дослідження та датування // Середньовічна Європа: Погляд з кінця X ст. – Чернівці. – С. 46–51.
- Рідуш Б. Т.* (2000г). Печери Середнього Подністров'я в історії населення регіону // Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці. – 20 с.
- Рідуш Б.* (2001). Поширення печерних монастирів у Середньому Подністров'ї // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі XXI ст.”. Доповіді та повідомлення. – Чернівці. – Т. 3. – С. 380–387.
- Тимощук Б. А.* (1955). Древнерусские поселения Северной Буковины // КСИИМК. – Вып. 57. – С. 109–114.
- Тимощук Б. О.* (1982). Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К. – 206 с.
- Тимощук Б. О.* (1992). Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці. – 30 с.
- Тимощук Б. А.* (1995). Восточные славяне: От общины к городам. – М. – 261 с.
- Томенчук Б.* (2016). Галич і Мала галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. – Івано-Франківськ. – 596 с.
- Щапов Я. Н., Соколова Е. И.* (1988). К истории городских институтов Древней Руси (игумены и архимандриты в городе) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18–25 сентября 1985 г. – К. – Т. 2. – С. 173–178.
- Documente Romaniae Historica. A: Moldova (1487–1504).* (1980). – București. – Vol. III. – 685 p.
- Plamenițkaia O., Plamenițkaia E.* (1997). Mănăstirile în stîncă din zona Nistrului de mijloc: mănăstirii Mihailovca din s. Bakota (sfîrșitul secolului al XI-lea – începutul secolului al XV-lea) // Sud-Est. Матеріали Міжнародного семінару “Культурна наскельна архітектура у цивілізації південно-східної Європи”. – Кишинів. – № 4(30). – С. 36–41.

REFERENCES

- Afanas'ev-Chuzhbinskij, A. (1863). *Poezdka v Juzhnuju Rossiju. Ch. II. Ocherki Dnestra*. Sankt-Peterburg, 438 pp. (in Russian).
- Batjushkov, P. (1891). *Podolija. Istoricheskoe opisanie*. Sankt-Peterburg, 236 pp. (in Russian).
- Berest, R. (2000). Do pytan'nia pro mistse chornoho dukhovenstva u suspilnomu zhytti davnoruskoj derzhavy. *Serednovichna Yevropa: pohliad z kintsia XX st.: Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Chernivtsi, 255–257 (in Ukrainian).
- Bobrovskij, T. A. (1990). K voprosu o tipologii i datirovke drevnerusskikh peshhernyh monastyrej. *Tezisy istoriko-arheologicheskogo seminarâ “Chernigov i ego okrugâ v IX–XIII vv.” (15 maja 1990 g.)*. Chernigov, 70–73 (in Russian).
- Bobrovskij, T. A. (1993). K voprosu o tipologii i datirovke drevnerusskikh peshhernyh monastyrej. *Rossijskaja arheologija*, 4, 122–130 (in Russian).

- Blhova M. I. (2002). Monastyri na Rusi XI – serediny XIV veka. *Monashestvo v Rossii XI–XX veka: istoricheskie ocherki*. Moskva, 25–56 (in Russian).
- Vynokur, I. (1993). Bakota v istorii Halytsko-Volynskoho kniazivstva. *Mizhnarodna naukova konferentsiia “Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynyknennia, istoriia, kultura, tradytsii” Halych, 19–21 serpnia 1993 r. Tezy dopovidei ta povidomlen*. Lviv, 39–41 (in Ukrainian).
- Vynokur, I. S. (1994). Doslidzhennia Bushanskoho skelnoho kompleksu. *Arkheolohiia*, 3, 123–135 (in Ukrainian).
- Vynokur, I., & Horishnii, P. (1994). *Bakota. Stolytsia davnoruskoho Ponyzzia*. Kam’ianets-Podilskyi, 362 pp. (in Ukrainian).
- Voznyi, I. P. (2009). *Istoryko-kulturnyi rozvytok naseleння mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Serednoho Dnistra v X–XIV st. Ch. 2. Materialna, dukhovna kultura ta sotsialno-istorychnyi rozvytok*. Chernivtsi, 568 pp. (in Ukrainian).
- Glovackij, Ja. (1871). Ob issledovanii pamjatnikov russkoj stariny, sohranjajushhihsja v Galichine i Bukovine. *Tr. I arheologicheskogo s#ezda 1869 goda, 1*. Moskva, 219–242 (in Russian).
- Golovackij, Ja. (1885). *Monastyri jugo-zapadnoj Rossii voobshhe i Krehovskij monastyr’*. Sankt-Peterburg, 15 pp. (in Russian).
- Golubinskij, E. (1901). *Istorija Russkoj cerkvi, 1*. Moskva, 968 pp. (in Russian).
- Tolochko, P. P. (Ed.). *Davnja istoriia Ukrainy: v 3-kh t., 3*. (2000). Kyiv, 696 pp. (in Ukrainian).
- Karpovych, V. (1930). Skalni monastyri u Rozghirchi. *Zapysky chyna sv. Vasyliia Velykoho, 3*. Lviv, 562–573 (in Ukrainian).
- Korzhyk, V. (1995). Pidzemni porozhnyny Bukovyny – svidky istoryko-heohrafichnoho protsessu. *Zbirnyk tez, povid. ta dop. konf. “Skeli i pechery v istorii ta kulturi starodavnoho naseleння Ukrainy”*. Lviv, 50–52 (in Ukrainian).
- Krushevana, P. A. (Ed.). (1903). *Bessarabija. Geograficheskij, istoricheskij sbornik*. Moskva, 520 pp. (in Russian).
- Matsiuk, O. (1993). Zamky i fortetsi Halytskoi zemli. *Mizhnarodna naukova konferentsiia “Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynyknennia, istoriia, kultura, tradytsii” Halych, 19–21 serpnia 1993 r. Tezy dopovidei ta povidomlen*. Lviv, 73–74 (in Ukrainian).
- Mytsko, I. (1993). Monastyri Pidhir’ia XIII–XIV st. *Mizhnarodna naukova konferentsiia “Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynyknennia, istoriia, kultura, tradytsii” Halych, 19–21 serpnia 1993 r. Tezy dopovidei ta povidomlen*. Lviv, 70–72 (in Ukrainian).
- Movchan, I. I. (1988). Kiev i ego okrug. *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arheologov-slavistov. Kiev, 18–25 sentjabrja 1985 g., 2*. Kyiv, 280–285 (in Russian).
- Mocja, O. P. (1990). *Pogrebal’nye pamjatniki juzhnorusskih zemel’ IX–XIII vv*. Kyiv, 156 pp. (in Russian).
- Pateryk Kyevo-Pecherskoho monastyria*. (1911). Sankt-Peterburg, 281 pp. (in Russian).
- Peshchak, M. M. (Ed.). (1974). *Hramoty XIV st., 15*. Kyiv, 255 pp. (in Ukrainian).
- Pyvovarov, S., & Chekhovskij, I. (2000). *Na Dnistri na “oukrayne Halychskoi”*. Chernivtsi, 143 pp. (in Ukrainian).
- Pranickij, D. (1903, October 1). Starinnyj cerkovnyj pamjatnik. *Kishinevskie Eparhial’nye vedomosti, 19*, 506–508 (in Russian).
- Polnoe sobranie ruskikh letopisey*. (1997). Tom I. Lavrentevskaja letopis. Moskva, 496 pp. (in Old-Slavic).
- Polnoe sobranie ruskikh letopisey*. (2001). Tom II. Ipatevskaja letopis. Moskva, 648 pp. (in Old-Slavic).
- Ridush, B. (1996). Kultovi pechery Bukovynskoho Podnistrov’ia. *Bukovynskij istoryko-etnohrafichnyi visnyk, 1*. Chernivtsi, 3–10 (in Ukrainian).
- Ridush, B. (1997). Pechery v urochyschchi monastyri bilia Vasyleva. *Materialy II istoryko-kraieznavchoi konferentsii “Bukovyna – mii ridnyi kraj”*. Chernivtsi, 29–31 (in Ukrainian).
- Ridush, B. (1997a). Pecherni monastyri Bukovyny. *Pytannia starodavnoi, serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii, 3*, 108–111 (in Ukrainian).

Ridush, T., & Zakhar'iev, V. (1997). Speleoarkheolohichni ta speleistychni doslidzhennia u Sokiletskomu mikrorehioni (Khmelnyska oblast). *Pytannia starodavnoi, serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 4, 120–126 (in Ukrainian).

Ridush, B., & Nechytailo, P. (1999). Subotskyi pecheryni monastyr. *Pytannia starodavnoi, serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 2, 188–193 (in Ukrainian).

Ridush, B. (2000). Do pytannia pro kultovi pechery slov'ian u Serednomu Podnistrov'i. *Arkheolohichni studii*, 1. Kyiv–Chernivtsi, 184–193 (in Ukrainian).

Ridush, B. (2000a). Neporotivskyi (Halytskyi) pecheryni monastyr: stan ta perspektyvy doslidzhennia. *Pytannia starodavnoi, serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 1, 108–127 (in Ukrainian).

Ridush, B. (2000b). Pecheryni khram u s. Korman. *Materialy III istoryko-kraiezn. konf. molodykh doslidnykiv, studentiv ta naukovtsiv "Bukovyna – mii ridnyi kraj". Chernivtsi, 17 travnia 1998 r.* Chernivtsi, 22–23 (in Ukrainian).

Ridush, B. (2000v). Pecherni monastyri Podnistrov'ia: problemy doslidzhennia ta datuvannia. *Serednovichna Yevropa: Pohliad z kintsia XX st.* Chernivtsi, 46–51 (in Ukrainian).

Ridush, B. T. (2000h). Pechery Serednoho Podnistrov'ia v istorii naseleennia rehionu. *Dissertation Abstracts International, kand. ist. nauk: 07.00.01. Chernivetskyi natsionalnyi universytet im. Iu. Fedkovycha.* Chernivtsi, 20 pp. (in Ukrainian).

Ridush, B. (2001). Poshyrennia pecherynykh monastyriv u Serednomu Podnistrov'i. *Mizhnarodnyi Naukovyi Konhres "Ukrainska istorychna nauka na porozi XXI st."*. *Dopovidi ta povidomlennia*, 3. Chernivtsi, 380–387 (in Ukrainian).

Timoshhuk, B. A. (1955). Drevnerusskie poselenija Severnoj Bukoviny. *Kratkie soobshhenija instituta istorii material'noj kul'tury*, 57, 109–114 (in Russian).

Tymoshchuk, B. O. (1982). *Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.)*. Kyiv, 206 pp. (in Ukrainian).

Tymoshchuk, B. O. (1992). *Vasyliv – misto Halytskoi Rusi*. Chernivtsi, 30 pp. (in Ukrainian).

Timoshhuk, B. A. (1995). *Vostochnye slavjane: Ot obshhiny k gorodam*. Moskva, 261 pp. (in Russian).

Tomenchuk, B. (2016). *Halych i Mala halytska zemlia XII–XIII st. Istorychna topohrafiia horodyshch.* Ivano-Frankivsk, 596 pp. (in Ukrainian).

Shhapov, Ja. N., & Sokolova, E. I. (1988). K istorii gorodskih institutov Drevnej Rusi (igumeny i arhimandryty v gorode). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arheologov-slavistov. Kiev, 18–25 sentjabrja 1985 g.*, 2. Kiev, 173–178 (in Russian).

Documente Romaniae Historica. A: Moldova (1487–1504), 3. (1980). București, 685 pp. (in Romanian).

Plamenițkaia, O., & Plamenițkaia, E. (1997). Mănăstirile în stîncă din zona Nistrului de mijloc: mănăstirii Mihalovca din s. Bakota (sfîrșitul secolului al XI-lea–începutul secolului al XV-lea). *Sud-Est. Materialy Mizhnarodnoho seminaru "Kultova naskelna arkhitektura u tsyvilizatsii pviddenno-skhidnoi Yevropy"*, 4(30). Kyshyniv, 36–41 (in Romanian).

*Стаття: надійшла до редакції 12.05.2018
прийнята до друку 20.06.2018*

MONASTERIES IN THE XII – THE FIRST HALF OF THE XIII CENTURY ON THE RIGHT BANK OF THE MIDDLE DNISTER

Ihor VOZNYJ

*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Kotsjubynskyi St., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine,
e-mail: voznyj_igor@rambler.ru*

The article considers the problem of the formation and evolution of Christian monasteries in the cities of the right bank of the Middle Dnister. Whereas the black clergy was very significant in their layer. The Monasteries on the specified territory, as well as on the territory of South-West Rus, appeared in the middle of the XII century. It is shown their importance as a part of the city in spreading the Christian ideology. Also were considered the cave monasteries of the Dnister canyon. The cave monasteries began to operate in the Dnister canyon already from XIth, as it was indicated by the group of researchers. As the first “Cloister” for the monks served the rock shelters, mainsails, caves, widely represented in the Ukrainian Carpathian Mountains. For the installation of the monasteries usually are used the group of the caves and separately placed underground cavities could be settled by the the desert monks who were associated with Byzantine monastic traditions. The structure of the monastery could include the settlements. Probably the monasteries of XII – early XIII century owned so many lands with attached peasants, which was required only to meet their needs and not for benefication.

The Orthodox Monasteries of the XII – early XIII century were placed in the territory of ancient rusian cities or in nearby suburbs. Therefore, these sacral objects should be taken as a essential sign that a one or another inhabited locality in XII – early XIII century was a real city. In ancient rusian cities the black clergy in addition to its core missionary activities led an active social life.

Key words: monastery, black clergy, monastery, yeremit monasteries, kenovian monasteries, cave monasteries, Zenkivtsi on Prut river, Vasyliv, Kuchelmin.